

НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА ИЗУЧАВАНЕТО НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА В МЕЖДУРЕЧИЕТО НА ДУНАВ И ДНЕСТЪР

НИКОЛАЙ РУССЕВ

Въпреки явната оскъдица на сведения в известните писмени извори, определено тясната историческа връзка на средновековна България със земите на Дунавско-Днестърското междуречие, особено що се отнася до южната им част, в общи линии е повече от очевидна¹. Същевременно сред учените е налице разбирането за необходимостта от дълбока и мащабна разработка на тази проблематика на основата на археологическите материали, тъй като такъв е единствено възможният път за ускорено разширяване на изворовата база за бъдещи изследвания. Работата по изследването на паметниците на материалната култура въобще се води от специалистите медиевисти в региона повече или по-малко регулярно в продължение на повече от четири десетилетия. Те позволиха да бъде изведена на преден план цяла поредица от занимаващи ни днес археологически обекти и да бъдат изказани немалко съждения по повод на атрибуцията на тези паметници. В рамките на настоящото съобщение се разглеждат обективните характеристики на събрания археологически материал, особеностите на съвременната историографска ситуация и вероятните перспективи на полевите изследвания на териториите, лежащи между Дунав и Днестър в обхвата на долните им течения.

От историческа гледна точка интересуваният ни регион се намира в непосредствени контакти със земите по десния бряг на Дунав в продължение на цялото средновековие, независимо от това дали е представлявал едно цяло с тях или е имал обща граница. Във всеки един случай Дунавско-Днестърското междуречие трябва да се разглежда като периферия, притежаваща особености по силата на географското си и геополитическо положение. От друга страна, теоретически паметниците на материалната култура от българското средновековие тук могат да бъдат търсени и датирани в много широк хронологичен диапазон, чиято горна граница достига до XVIII—XIX в. На практика усилията на

специалистите са съсредоточени главно към втората половина от първото хилядолетие след н. е. От една страна, тук достиженията на науката са най-значителни, а от друга, проблемите на ранния период остават най-дискуссионните във връзка със “заддунавските” или “отвъддунавските” (от гледна точка на средновековните столици и на днешна България) територии.

В центъра на полемиката вече дълги години са паметниците на т. нар. “балкано-дунавска култура”. Това понятие обединява археологическите обекти от една обширна територия, включваща редица райони от съвременните държави България, Румъния, Молдова и Украйна. Старините, представящи тази култура, най-често се датират към VIII—X в., въпреки че в някои случаи хронологическите рамки се разширяват, съответно от VI в. до XIV в. Най-типичните за този кръг паметници са неукрепените селища, характеризиращи се с два вида керамика — салтоидна и такава със славянски облик, често с релефни клейма по дъната на съдовете. За погребалния обряд на носителите на тази култура е свойствен известен биритуализъм, изразен в съчетаването на кремация и инхумация. Смята се, че специфичните черти на тази археологическа култура се дължат на процеса на етнокултурната интеграция на българите — тюрки (прабългарите, “салтовците”) в средата на числено преобладаващите спрямо тях славяни, а може би и други етноси. Българските историци и археолози наричат споменатите паметници “култура на Първото българско царство” или “старобългарска култура”. В Румъния най-предпочитани са названия като “култура Буков” или “култура Дриду”. В историографията могат да бъдат срещнати и други варианти на наименованията на същите тези паметници².

Археологическите проучвания в пределите на република Молдова и Одеска област на Украйна способстваха за откриването на голямо количество паметници, включвани ако не от всички, то от редица автори в кръга на материалната култура на българското средновековие. За съжаление разминаването на подхода в конкретните изследвания, независимо от няколко опита за общо картографиране, не дава възможност макар и с относителна точност да бъде определено тяхното число. Така например Г. Ф. Чеботаренко публикува данни за 89 обекта в два варианта: долнодунавски от VIII—X в. (62) и долноднестърски от X в. (27). Всичките са отнесени към културата на Първото българско царство³. И. Г. Хинку ги обединява като степен вариант на балкано-дунавската култура или “тип Калфа” (X—XI в.), като разширява този кръг паметници с още три варианта — те са от централната и дори от северната зона на република Молдова (типозите Ханска, Петруха и Стънкауци). Това са още около тридесет поселения, продължаващи съществуването си и през XIV в.⁴ Базирайки се на характера на “керамичните ансамбли”, събрани в хода на археологическите експедиции, А. О. Добролюбски и А. Г. Загинаило отчитат още 50 селища, разположени в Одеска област (районите на Измаил, Рени и Болград): Според наблюденията на тези двама автори 32 от селищата са славянски, а 18 са салтово-

маячки⁵. В района на придунавските езера Кагул, Ялпук, Катлабух и Китай Л. В. Суботин и И. Т. Черняков локализируют 35 обекта на салтово-маяцката култура. Принадлежността им към нея е установена според облика на археологическия материал — фрагменти от излъскана сива битова керамика⁶. Най-накрая, от 1980 г. насам експедицията на А. Т. Смиленко изследва само в южната част на Одеска област, т. е. между Днестър и Дунав, общо 72 обекта от IX—X в., вкл. редица неизвестни досега⁷. Поразителният разнороден при културната идентификация и датировка на едни и същи паметници и археологически комплекси в определена степен става разбираема, когато се вникне по-дълбоко в позициите на различните учени, в опорните моменти от взаимната критика на опонентите и конкретни паметници на материалната култура.

Основните аргументи на привържениците на тезата за принадлежността на паметниците от очертанния ареал към населението на Първото българско царство са резултат от анализа на керамичните комплекси, типозите жилища и отоплителни съоръжения, а също така и от съвпадението на държавните граници с границите на разпространение на селищата, обединени в единна археологическа култура. Нещо повече, изчезването на тези селища се свързва с агресията на киевския княз Светослав, нахлуванията на печенезите и завладяването на България от Византия. При това се отбелязва, че междуречието на Дунав и Днестър не влизало в зоната на формирането на същата тази култура⁸. Между впрочем, нееднородността на паметниците, включвани в единната култура, е неоспорима. Разглеждайки въпроса от този ъгъл, Св. Плетньова определяше част от паметниците като вариант на салтово-маяцката култура, а други смяташе за староруски в основата им. Наред с това изследователката сочеше и взаимодействието на носителите им с южните славяни (българите) и късните номади. Като причина за разминаването в трактовките се сочеше “неразработеността на въпросите на хронологията”⁹. В последно време обаче Св. Плетньова също достигна до извода, че всички спорни по-рано паметници принадлежат на “единната култура на българската държава през IX—X в.”¹⁰. Така или иначе, неотдашните полеми работи демонстрират невъзможността на толкова просто решение.

Различията в културния облик и датировката на паметниците разкриват голямата мозаечност в археологическата карта на района през разглеждания исторически период. На брега на Днестърския лиман беше изследвано поселението Шабо (Белгород-Днестровски район на Одеска обл.). Характерна особеност на керамичния материал от този обект е изобилието от фрагменти на ръчно изработени съдове (над 40 %) и незначителният дял на салтовските (едва около 4 %). Интерес представляват и жилищата — квадратни полуземлянки с глинени пещи и огнища, а също кръгла юртовидна постройка¹¹. Селището е отнесено към паметниците от типа Лука Райковецка и е датирано към IX — началото на X в.

Край езерото Катлабух, недалече от делтата на Дунав, е изследвано поселението Богатое (Измаилски район). Открити са полуземлянки с огъщища и глинени нишевидни пещи, надземна глинобитна сграда и две юртовидни съоръжения. Интерес представляват грънчарската и железарската работилници на някогашното селище. Тук абсолютно преобладават находките на салтовска керамика — 55—62 % в жилищата и около 90 % в грънчарската работилница. Съдовете са изработвани там и са изпичани в двукамерна пещ, характерна за салтовците. Селището е отнесено към IX—началото на X в., както и Шабо, въпреки принадлежността им към различни култури¹².

За съжаление основната маса от специално проучени обекти се определят като балкано-дунавски от две групи. Първите (приднестровските) се характеризират с ранен хоризонт с керамика от типа Лука Райковецка, докато при вторите (придунавските) такъв хоризонт липсва, а те се датират в X—средата на XI в. Тази хронология на по-късния, определен като собствено български слой, е типична и за двете групи селища. И така, при част от обектите се наблюдава еволюция към типа, известен от класическите паметници на Първото българско царство (днешна Североизточна България с Добруджа), докато втората група се появява на север от Дунав в резултат на разширяване на ареала на културата вероятно във времето на “Златния век” на цар Симеон Велики¹³. На практика дори един бегъл поглед върху дадените паметници дава възможност да се види тяхната нееднородност.

Наред с големите селища от рода на Суворово (площта му достига 10 хектара) са открити и микропоселения като Нагорное. Жилищата са разнообразни — полуземлянки, надземни постройки, вкл. и каменни, юрти. Същото може да се каже и за отоплителните съоръжения — каменни печки, огнища, глинобитни пещи, при това разнообразни и по конструктивните си особености. Що се отнася до съдовете, твърде показателен е количественият анализ на салтовската керамика. Ако в Нагорное, Камишовка, Болград и другаде нейният дял е незначителен (9—15 % от керамиката), в Суворово той достига почти 40 %. Между по-съществените различия трябва да отбележим и такива елементи, като наличието на канавки около жилищата (следи от ограждане?), релефните клейма по дъната на съдове и др.¹⁴ Показаните особености на археологическия материал могат да бъдат тълкувани като свидетелство за условността на отнасянето на селищата към един и същ културно-хронологически хоризонт.

Показаната “културна хибридность” на паметниците от X — средата на XI в. изисква опити за обяснение на явленията в контекста на историческите събития. Вече са изказвани мнения за влиянието на староруската култура върху местното население, за прииждането на нови групи салтовци от изток, за спецификата на развитието по руско-българската гранична зона¹⁵. Всичко това според нас изисква много по-коректна постановка на въпроса за своеобразието на етнокултурните процеси в този маргинален ареал. Обаче, за да стане възможно

детайлното обсъждане на дискутирания проблем, е необходимо максимално добре да бъде изяснена археологическата ситуация в междуречието на Дунав, Прут и Днестър.

Развитието на събитията от регионалната история през VI—VIII в. като че ли в общи линии е добре известно, но съотнасянето на тези събития с конкретни паметници на материалната култура създава големи трудности. Забележителен принос в това отношение е изследването на славянските старини при с. Кубей (преди Червеноармейское, Болградски район). Тук под насипа на Долния Траянов вал са разкрити останките на пет жилища. Базирайки се върху находките и стратиграфията, проучвателите датират съществуването на селището и изграждането на самия вал към времето между средата на VI и средата на VII в. Във всеки случай липсата на фрагменти от салтовска керамика позволява обектът да бъде отнесен към периода, предшестваш идването на Аспаруховите българи в района на Дунавската делта¹⁶. Твърдението, че валът е създаден от славяните, ни се струва рисковано, обаче едва ли е възможно да се отрича вторичното използване на това грандиозно съоръжение, което е довело и до неговото ремонтиране (възстановяването на унищожени части от насипа) в съответствие с конкретните задачи в момента и пр.¹⁷ Впрочем, за целите на нашата работа е много по-важен фактът на самото съществуване на археологическия обект при Кубей, запълващ отчасти една съществена празнина в знанията ни за ранното средновековие в региона. Много по-сложно стоят нещата при периода, обхващаш втората половина на VII и VIII в. Твърдо датирани находки, които да бъдат отнесени към него, засега не са регистрирани, а датировката на селищата от типа Лука Райковецка именно към VIII в., предизвиква сериозни съмнения¹⁸. При това този въпрос има голямо значение в контекста на проучването на първите стъпки на българската държавност и началото на славяно-българския синтез, защото точно разглежданата територия винаги е отъждествявана със знаменития “Онгъл” (“Ογγλος”)¹⁹.

От гледна точка на казаното по-горе находките от Кубей придобиват ново звучене. Работата е в това, че поселението Суворово всъщност се локализира отново при споменатия Траянов вал. Хронологическата им взаимовръзка не е проучена, обаче теоретичната възможност за преминаването на северната граница на “Онгъла” по линията на Траяновия вал трябва да бъде проверена в хода на широкомащабни полеви изследвания. Същото важи и за поселищния живот — без съмнение е наложително да се изследва евентуалното наличие на славянобългарски паметници, свързващи в едно обекти като Кубей, Богатое, Суворово и т. н. Не е изключено при разработването на въпросите на хронологията импулс да бъде даден от проучването на засега почти неизвестните некрополи в този регион. Един такъв некропол беше открит при разкопки на територията на турската крепост на Измаил, на самия бряг на Дунава. За съжаление с неудовлетворение трябва да констатираме, че слойът със средновековни пог-

ребения е в лошо състояние, тъй като е бил унищожен в значителна степен при изкопни работи още в османския период. Като по чудо е оцеляло едно погребение с кремация в гърне от славянски тип с клеймо на дъното и орнамент паралелни линии, спускащи се веднага под сложнопрофилираното венче към дъното на съда. Релефното клеймо е във формата на кръг, в който е вписан квадрат с кръст в средата²⁰. От региона са известни и погребения с трупололагане, но засега те са единични²¹. Така или иначе, казаното дотук не само потвърждава перспективността на археологическите изследвания, но още веднъж ни убеждава в тяхната необходимост.

Интересът към паметниците на материалната култура от български произход изисква да се обърнем към въпроса за съдбата на селищата от балкано-дунавски тип след гибелта на Първото българско царство. Става дума за интерпретацията на материалите от редица поселения в централната част на Молдова. Г. Ф. Чеботаренко, който не споделя възгледите на И. Г. Хинку, датира селищата от типа Ханска и Лукашовка през X — втората половина XII в. и отхвърля генетическата им връзка с материалната култура на XIV—XVI в. В облика на тези паметници той проследява три съставни елемента: староруски, южнославянски (т. е. български) и номадски (очевидно кумански), определяйки като доминиращ първия²². Г. И. Постике, който гради своето виждане за историческата еволюция на същите паметници чрез изследването на керамиката, предлага друга трактовка. Според него носителите на балкано-дунавската култура влизат във взаимодействие с уседналите в централната част на Молдова печенези, в резултат на което възниква културата “Рэдукзненъ”, която трябва да се датира към втората половина на XI—XII в. Посредством новата археологическа култура с характерна “червено-жълта” керамика (XV в.) традициите на “Рэдукзненъ” се предават по-късно и на ранномолдовската култура²³. Р. А. Рабинович и В. Д. Гукин предлагат още един вариант за тълкуване на историята на тези паметници. На базата на собствени полеви проучвания те достигат до извода, че паметниците от типа Петруха — Лукашовка са възникнали в резултат на контактите на източнославянско население с носителите на салтово-маяцката култура²⁴. Както се вижда, разнообразят от гледни точки е доста широк, докато общото състояние на знанията не е удовлетворително. Въпреки това, българското участие в етнокултурните процеси, разгърнали се на север от Дунав след гибелта на Първото българско царство, едва ли може да бъде отречено. Това се потвърждава и от новите наблюдения и аргументи, получени при проучването на един от скалните манастири в Централна Молдова (при с. Бутучен, район Орхей)²⁵. Трябва да се подчертае обаче, че и при изучаването на паметниците от XI—XII в. без специални археологически работи не може да се постигнат удовлетворителни резултати.

Ако в условията на куманското господство (до 40-те години на XIII в.) разглежданият от нас регион и Подунавието са били свързани тясно и са имали

единна история, то това единство е нарушено, но скоро след това възстановено от “Златната Орда”. Съществуването на Второто българско царство с неговите тесни взаимоотношения с куманите и татаро-монголите не разколебава, а подкрепя така формулираната теза. Етнокултурните взаимодействия между обитателите по двата бряга на Дунава и наличието на различни народностни анклавни са напълно закономерни. Всичко това е типично за средновековните общества и намира потвърждение дори и в политическата история на днестърско-дунавските земи в южната им част. Нека посочим ролята, която е играла България, в Монкастро (бълг. Белград, по-късният Акерман, дн. Белгород—Днестровски) и в зоната на Дунавската делта през XIV в.²⁶ В археологически план за тези връзки могат да свидетелстват някои образци на глазираната керамика, открити при разкопки в Белгород Днестровски и принадлежащи към византийските традиции. Съпоставяйки отделни видове чаши с монограми с находки от Варна, Ал. Кузев допуска, че те са произведени не само в един и същ център, но може би и в една и съща работилница²⁷. За голямо съжаление и този въпрос си остава засега недостатъчно проучен. Аналогии на въпросната керамика се проследяват сравнително лесно на основата на материалите от обектите, разположени на изток от Днестър, въпреки че редица интересни и еднозначно балкански черти характеризират и находки, намерени на терена на градищата от XIV в. в междуречието на Прут и Днестър²⁸. Освен това, важно е да се помни, че именно в покрайнините на “Улуса на Джучи” (“Златната Орда”), вкл. и в западните, наслоенията от господството на Ордата са били повърхностни, част от донесеното бързо се е претопявало във взаимодействието с местните традиции, които са продължавали да живеят под обвивката на привнесеното отвън²⁹. Не може да не се отбележи, че през последните години някои историци особено активно и внимателно започнаха да проучват всевъзможните аспекти на тази солидна тема³⁰, докато в същото време археолозите като че ли са свършено неподготвени да си “съперничат” с тях.

Кръгът на повдигнатите тук въпроси далече не е пълен. Той е много по-широк и твърде сложен не само в чисто научен, но и в научно-организационен аспект. Ако чисто историческите научни проблеми могат да бъдат решавани в определена степен с усилията на отделни учени, то археологическите изследвания изискват далеч повече колективни усилия, финансово осигуряване, техника, координация на усилията и търсенията на специалисти от различни държави. Струва ни се, че създаването на обща изследователска програма, която да обедини усилията на археолози от България, Молдова, Украйна и други страни, е своевременно и повече от наложително. Доколкото от хронологическа гледна точка интересувашата ни проблематика обхваща почти цяло хилядолетие (от V—VI до XIV—XV в.), в началния етап е целесъобразно ясно да се конкретизира района на проучванията. По всичко изглежда, че като първостепенна задача трябва да се организира проучването на земите, граничещи с Дунавската делта

от север — Дунав, Прут, Долния Траянов вал, Черно море. Такива могат да бъдат границите на изследвания район, където са концентрирани най-много от известните днес археологически обекти от VI—XI в. Както стана дума, значителна част от тях при всяко положение са пряко свързани с историята на Първото българско царство. Този ареал се очертава като най-перспективен и при търсенето и изследването на селища от XII—XIV в., към което ни насочват и сведенията на средновековните автори³¹, единичните нумизматични находки³², както и ретроспективният анализ на местната история от XV—XVIII в. Освен това, независимо от своя политически статут, въпросната територия в продължение на векове е осигурявала непосредствения досег на българската общност с тюрките от евроазиатските степи и източните славяни. От гледна точка на нашите схващания, по силата на тези предпоставки именно археологическите паметници от очертаняния регион могат да се превърнат в ключ за изясняването на много от “тъмните” проблеми в етногенезиса на българите, дори когато процесът е протичал извън границите на българската държава. Днешното равнище на проучванията вече позволява да се направи извод за архаичността на регистрираните по археологически път културни форми в района на придунавските езера, където развитието им често е било “консервирано”, най-вероятно по силата на особените закони на “вечната периферия”. Струва ни се, че показването и атрибуцията на “чисти” паметници ще способства за разграничаването и “разпознаването” на етногенетичните компоненти, чийто синтез в земите на днешна Североизточна България е бил толкова стремителен, че те невинаги са могли да оставят зрими материални следи. Най-накрая, една широка изследователска програма, каквато е предлаганата от нас, ще създаде условия за изследването на въпроса за българо-молдовското, а което не е изключено, и за византийско-италианското взаимодействие в района на Дунавската делта през XIV—XV в.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. Тъпкова-Займова, В. Долния Дунав — гранична зона на византийския Запад. С., 1976, 17—33; Божилков, Ив. Аношимът на Хаазе (България и Византия на Долния Дунав в края на X в.). С., 1979, с. 48 сл.; Рашиев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII—XI в.). Варна, 1982, 20—31; Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава, I. С., 1979, и посочената там литература. Настоящата студия има за цел да представи новите проучвания в Молдова и Украйна, както и да набележи основните параметри на тази голяма тема с оглед на бъдещите археологически проучвания.

² Вж. Чеботаренко, Г. Ф. Калфа — городище VIII—X вв. на Днестре. Кишинев, 1973, 5—12; Същият. К вопросу об этнической принадлежности балкано-дунайской культуры в южной части Пруско-Днестровского междуречья. — В: Этническая история восточных ромашев. Древность и средние века. М., 1979, 86—105; Хынкю, И. Г. Памятники балкано-дунайской культуры (X—XIV вв.). — В: Древняя культура Молдавии. Кишинев, 1974, 127—150; Бърня, П. П., И. А. Рафалович. Проблема местного населения Днестровско-

Пруско-междуречья X—XII вв. и балкано-дунайская культура. — Известия АН Молдавской ССР. Серия общественных наук. № 1, 1978, 65—75; Вържарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI—XI в. С., 1965; Ваклинов, С. Формиране на старобългарската култура VI—XI в. С., 1977; Zaharia, E. Săpăturile de la Iridu. București, 1967.

³ Чеботаренко, Г. Ф. Материалы к археологической карте памятников VIII—X вв. южной части Пруско-Днестровского междуречья. — В: Далекое прошлое Молдавии. Кишинев, 1969, 211—229.

⁴ Хынкю, И. Г. Памятники..., 143—147.

⁵ Добролюбский, А. О., А. Г. Загилайло. Опыт сводного картографирования археологических памятников. — В: Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. Киев—Одесса, 1976, 92—111.

⁶ Субботин, Л. В., И. Т. Черняков. Бронзовые амулеты салтово-маяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная. — В: Памятники римского и средневекового времени в Северо-западном Причерноморье. Кишинев, 1982, 165—166.

⁷ Смиленко, А. Т. Спорные вопросы в изучении древностей VIII—X вв. Северо-Западного Причерноморья. — В: Древности юго-запада СССР (I—середины II тысячелетия н. э.). Кишинев, 1991, 167—172.

⁸ Федоров, Г. Б. Древние славяне в Пруско-Днестровском междуречье. М., 1966, с. 15; Федоров, Г. Б., В. М. Негруша. Славяне и балкано-дунайская археологическая культура. — В: Комплексные проблемы истории и культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы. Итоги и перспективы. М., 1979, 48—52; Чеботаренко, Г. Ф. К вопросу об этнической принадлежности балкано-дунайской культуры..., 88—96.

⁹ Плетьева, С. А. От кочевий к городам. — Материалы и исследования по археологии СССР. № 142. М., 1967, 7—8, 12, 187—188; Същият. Балкано-дунайская культура. — В: Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. М., 1981, 75—77.

¹⁰ Плетьева, С. А. Хазарские проблемы в археологии. — Советская археология. № 2. 1990, 88.

¹¹ Смиленко, А. Т., А. А. Козловский. Поселения у сел Шабо и Богатое Одесской области. — В: Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э. Киев, 1987, 98—110.

¹² Пак там, 110—120.

¹³ Чеботаренко, Г. Ф. К вопросу об этнической принадлежности балкано-дунайской культуры..., 96—100.

¹⁴ Смиленко, А. Т., А. А. Козловский. Средневековые поселения в приморской части Днестро-Дунайского междуречья. — Днестро-Дунайское междуречье..., 67—79; Смиленко, А. Т. Спорные вопросы..., 170—179.

¹⁵ Плетьева, С. А. Балкано-дунайская культура..., 76; Смиленко, А. Т., А. А. Козловский, А. А. Средневековые памятники..., 75, 81—82. За българо-руската етническа граница през ранното средновековие вж. също Михайлов, Е. Руси и българи през ранното средновековие (до 964 г.). С., 1989, 77—94; Павлов, Пл. За руското присъствие на Долния Дунав и българо-руските връзки през XI—XII в. — Добруджа, т. 6, 1986, 11—20.

¹⁶ Чеботаренко, Г. Ф., Л. В. Субботин. Исследования Трояновых валов в Днестровско-Дунайском междуречье. — Древности юго-запада СССР..., 127—142.

¹⁷ Вж. Русев, Н. Два пассажа из “Описания Молдавии” Дмитрия Кантемира: перспективна археологическа интерпретация (Предварителни съображения). — Молдавский исторический журнал. 1994, № 2, 24—39.

¹⁸ Смиленко, А. Т. Спорные вопросы..., 168.

¹⁹ За проблемите около локализацията на Онгъла вж. Рашиев, Р. Цит. съч., с. 10 сл.

Божилков, Ив. Цит. съч., 167—175; Петров, П. Образуване на българската държава. С., 1981, 146—159, и посочената там литература. Независимо от споровете, интересуваният ни регион винаги влиза в обхвата на Онгъла.

²⁰ Материалите не са публикувани. Вж. Росохацки, А. Отчет об охранных раскопках в Измаильской крепости в 1990 г., с. 4—5 (Архивы Измаильского гос. музея Придунавья).

²¹ Тази информация авторът дължи на п. с. А. Е. Малюкевич (Одески археологически музей към Украинската Академия на науките), за което му благодарим.

²² Чеботаренко, Г. Ф. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X—XII вв. Кишинев, 1982, 56—57 и др.

²³ Постик, Г. И. Глиняная посуда центральной Молдавии конца I — начала II тысячелетия н. э. как исторический источник. Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. М., 1988, с. 16 и др.

²⁴ Рабинович, Р. А., В. Д. Гук и н. Результаты раскопок на поселении Бранешты XIII и некоторые спорные вопросы изучения памятников типа Петруха-Лукашовка. — Древности юго-запада СССР..., с. 208 и др.

²⁵ Атанасов, Г. За един старобългарски скален манастир от X—XI в. в Централна Молдова. — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том втори. Велико Търново, 1993, 61—73.

²⁶ Вж. Копвалова, И. Г., Н. Д. Руссев. О политическом положении региона Днестровско-Дунайских степей в первой трети XIV в. — В: Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. Кишинев, 1988, 33—45.

²⁷ Кузев, А. Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. — Известия на народния музей. Варна. Т. 10, 1974, с. 162; Кравченко, А. А., Е. С. Столярик. Керамика византийского круга из Белгорода XIII—XIV вв. — Материалы по археологии Северного Причерноморья. Киев, 1983, 188—189, и др.

²⁸ Вж. например: Бирня, П. П., Э. Д. Зиливинская. Бани Старого Орхеля. — В: Средновековные памятники Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев, 1988, с. 25 и др.; Бирня, П. П., Н. Д. Руссев. О неполивной керамике XIV века из Пруго-Днестровья. — В: Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада. Ростов на Дону, 1989, 106—107, и др.

²⁹ Федоров-Давыдов, Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические источники. М., 1966, 109—110; Руссев, Н. Д. Городские центры Днестровско-Дунайских земель и Золотая Орда (моменты и ареалы эволюции). — В: Молдавский феодализм: общее и особенное (история и культура). Кишинев, 1991, 39—66.

³⁰ Павлов, Пл. Бележки по въпроса за българското етническо и политическо присъствие в междуречието на Дунав и Днестър през XII—XIV в. — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том първи. Велико Търново, 1992, 57—69, както и други статии в т. 1—3 на същия сборник (1992—1994 г.).

³¹ Вж. Недков, Б. България и съседните ѝ земи през XII в. според Географията на Идриси. София, 1960; Копвалова, И. Г. Арабские источники XII—XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель. — В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1990 г. М., 1991, 5—115.

³² Някои от тях се съхраняват в музея "А. В. Суворов" в гр. Измаил. Според нашите сведения става дума за монети, сечени в Исакча. В иконографията им са съчетани традициите от Балканите (Византия и България) с онези на мюсюлманския Изток.